УДК 811.161.2'01"16"

Ю. Л. Олешко

РУКОПИСНИЙ ЗБІРНИК КАЗАНЬ XVII СТ. У КОМУНІКАТИВНО-КОГНІТИВНОМУ АСПЕКТІ

У статті проаналізовано комунікативно-когнітивні смисли, закладені різними проповідниками, які робили записи в рукописному збірнику казань XVII ст. Визначено відповідність виправлень структурі проповіді. За розташуванням у тексті виділено надрядкові й покрайні записи. За функціональними параметрами втручання в текст мають такі види: викреслення, серед яких звертання до аудиторії та вказівки казнодії на себе, записи, що розширюють наративну частину проповіді, виправлення помилок/незрозумілих слів і заміни, що не стосуються перекладу чи пояснення окремих фрагментів тексту.

Ключові слова: *староукраїнська проповідь XVII ст., вторинний автор, втручання в текст, комунікативно-когнітивні смисли, когнітивний простір, комунікативна поведінка.*

Постановка проблеми. Когнітивно-комунікативна парадигма наукового знання, домінантна для сучасної лінгвістики, уможливлює вивчення текстів під антропоцентричним кутом, тобто реконструкцію мовленнєвої діяльності як результат мисленнєвої.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження староукраїнського проповідництва XVII ст. беруть свій початок із філологічних праць науковців межі XIX–XX ст.: С. І. Маслова, М. М. Марковського, М. Ф. Сумцова, І. І. Огієнка та ін. Здебільшого наукові зацікавлення зосереджені на дослідженні стародрукованої проповідницької спадщини відомих тогочасних гомілетів: Л. Барановича, І. Галятовського й А. Радивиловського. Натомість рукописні джерела вивчені лінгвістами меншою мірою [7; 8; 9], а збірник «Казання XVII ст.» раніше не був окремо досліджений мовознавцями, що зумовило новизну цієї статті. Комунікативно-когнітивний підхід відкриває нові можливості аналізу текстів в історичній площині, що визначило актуальність цього наукового напряму.

Мета статті – проаналізувати рукописні проповіді XVII ст. в комунікативно-когнітивному аспекті, зокрема внесені вторинним автором зміни в текст, що є результатом свідомої діяльності мовця, орієнтованої на такі фактори: існуюча епістема, когнітивна база автора й когнітивна база реципієнтів.

Виклад матеріалу дослідження. Досліджуваний збірник належить до описаних О. О. Лебедєвим рукописів Церковно-археологічного музею при КДА [6]. Його датовано XVII ст., а походження вказано «западно-русское». Початок і кінець збірника втрачено. Із нього вціліли дві проповіді на Воскресіння, створені різними писарями, і двадцять шість однотипних уривків (апокрифічних і патристичних, зібраних як додатки до недільних читань). У 1886 р. рукопис передав у Церковно-археологічний музей священик Д. Левицький із м. Володимира-Волинського [5, с. 11]. Основний текст написаний напівуставом, але обидві проповіді передані різними авторами. Додаткові записи до основного тексту зроблені іншим чорнилом (більшість із них – світлішим), напівуставом і скорописом, староукраїнською та польською мовами. Серед них – переважно скорочення тексту за допомогою дужок, заміна слів у рядку через надрядкові записи, покрайні (маргінальні) текстові примітки та позначки «NB» і «+».

З огляду на неможливість точного встановлення кількості осіб, які зробили записи у збірнику, доцільним є умовне розмежування тексту на первинний і вторинний. Слід зауважити, що ми не оперуємо терміном «вторинний автор» у тому сенсі, якого йому надавав М. Бахтін у розділі «Автор і герой в естетичній діяльності. Проблема автора», тому що «вторинний автор» є образом автора, створеним первинним, реальним автором. Вірогідно, досліджуваний збірник переходив із рук в руки, і кожен наступний власник робив суттєві, на його думку, корективи. І так щоразу текст отримував ще одне життя, перепрочитувався, набував нових ознак. За висловом Р. Барта, текст становить багатовимірний простір, у якому

сполучаються й суперечать один одному різні види письма [1]. Отже, значна кількість втручань у текст, які суттєво доповнюють і уточнюють його, дає можливість радше говорити не про єдиного автора, а про співавторство. Але ми не ставимо за мету графологічне встановлення точної кількості писарів – для нас релевантним є визначення характеру й причин появи додаткових записів, а також суб'єктивний чинник у казаннях.

Обидва казання мають схожу структуру: цитата із Святого Письма, велика за обсягом основна частина й невелика заключна. Як бачимо, це не відповідає структурі, представленій І. Галятовським у його відомому гомілетичному трактаті (Гал., 241). Перша проповідь – Наука на дє(н)<:> триднєвнаго воскрєсєния господа нашєго іисусь Хр̃а – починається розлогою цитатою з Євангелія від Івана, яку коментують згодом: *В началѣ бѣ слово<.> а слово было у Бг̃а<.> а вноє слово нєголоє было<.> алє самы(м) Бг̃о(м) єсть<.>* (Каз., 2зв.). Частину речення *нєголоє было* взято в дужки, а над рядком написано: *нє тоє то з уст(ъ) выходи(т)*. Напевно, вторинний автор вважав цей фрагмент не зовсім зрозумілим для аудиторії й таким, що не відповідає традиційній епістемі, тому вирішив зробити заміну, яка б полегшувала сприйняття слухача. Викреслюючи певні елементи, казнодія не погоджувався з комунікативними смислами, закладеними його попередниками, але долучав до тексту свої неповторні смисли [2, с. 8].

Нерідко правки стосуються не одного слова, а цілих фраз: *А є(д)нажє радуимос# и вєсєлїмос# всѣ<.> бо нє дл# то(г) жє по(ст) доко(н)ча(л)с# жє м#со до на(с) вєрнуло<.> Алє дл# того радуимо(сь) жє Хс и(з)бавитєль грѣхи наши заглади(л)<.>* (Каз., 3). Частину речення *бо нє дл# то(г) жє по(ст) доко(н)ча(л)с# жє м#со до на(с) вєрнуло<.> Алє дл# того радуимо(сь)* взято в дужки, напевно, з тієї причини, що вона видалася занадто натуралістичною й профанною. Схожа ситуація склалась із уривком *яко Iwну рыба выр҃гнути мусїла*, де *выр҃гнути* замінено на *выкинути* (Каз., 5зв.). Подекуди коригування виразно пов'язані зі стилістичною маркованістю елементів, що, на думку проповідника, не відповідають жанру, тому він і здійснював заміни: *збѣгаймося* на *сходѣмося* (Каз., 10), *нєпорожнє* на *недаром* (Каз., 11). Тут доцільно звернутися до поняття когнітивного простору, яке визначають як поліструктурне утворення, що містить когнітивні, семантичні, прагмалінгвістичні конституенти, які забезпечують багаторівневу складну організацію й слугують фільтрами при передачі інформації в процесі комунікації [3, с. 9]. У нашому випадку це означає, що у вторинного автора під час ознайомлення з текстом спрацьовувала внутрішня цензура, яка не пропускала те, що не відповідало його когнітивному простору.

Варто зауважити, що особа, яка робила правки, була непослідовною. Наприклад, у випадку *грѣхи ради потєр#ли* дієслово виправлено на *погубили* (Каз., 3зв.). Тоді як у випадку *бо кождый цр̃ь по сме(р)ти цр̃ьство тєр#є(т)* те саме дієслово виправлено на *тратитъ* (Каз., 4зв.). Імовірно, що *терять* розвинулося з *терти*, *тратити* (*terti, *tratiti) (Етим., 560), тому використовувалось у розмові більш спорадично, ніж «губити» і «тратити», які є давнішими й мають праслов'янські відповідники (Етим., 611; 623).

Окрім того, трапляються непродумані виправлення, які свідчать про неуважність проповідника: *А яко на поча(т)ку свѣта створиши Б̃гъ н̃бо и зє(м)лю.* Над *створиши* написано *оучинивши* (Каз., 8). Однак перед тим авторський вибір обґрунтовано так: *сотвори(л) Б̃гъ н̃бо и зє(м)лю<.> Алє ту(т) трєба оуважити тоє слово сотворилъ<.> которое двояко с# значи(т) <.> и оучинилъ и сотвори(л)<.> можє(т) оучинїти чл̃вкъ<;> алє сотворити ти(л)ко Богъ<.> бо оучинити з(ъ) чого ко(л)вє(к)<;> алє с(о)творити з*

нѣ(ш)чого (Каз., 7зв.). У результаті після виправлень порушена логіка викладу, пояснена ідея втрачає сенс, текст стає суперечливим, викликає недовіру.

В обох проповідях значну частину виправлень здійснено цілком суб'єктивно, без очевидної на те причини. Наприклад, *шануймо* замінено на *слухаймо* (Каз.,10), *вывєл* на *выпровадил* (Каз., 10зв.), *побужає(т)* на *взываєт* (Каз., 9зв.), *тросках* на *фрасунках* (Каз., 9зв.). До того ж в останньому прикладі один полонізм замінений іншим, тобто для вторинного автора питання перекладу не стояло, тому такі виправлення не тотожні глосам. Так, нерідко вмотивованість заміни одного слова іншим стає занадто слабкою й навіть незрозумілою. Приміром, метафору до *горнєго Ієрусалиму* замінено на канонічне *до царства Нєбєсного* (Каз., 10). Можливо, вторинний автор думав, що сполука слів, ужита в переносному значенні, є незрозумілою, тому замінив її на добре відому, що спричинило втрату образності й оригінальності висловлювання. В іншому випадку елемент також було замінено на більш зрозумілий, але гіперболізований: *совѣтє Б҃гъ ва(м) нагороди(т)* замінено на *вдєсятєро*, тоді як *совито* має значення «вдвічі, подвійно, щедро». Безумовно, барокові проповідники прагнули, щоб текст мав перлокутивний ефект, а саме: не залишив аудиторію байдужою, навпаки, «повабив до слухання», подивував, вразив. Це і є причиною багатої образності, гіперболізації, риторичних фігур.

Характерною ознакою другої проповіді («Казанє на воскрєсєнїє Христово») є потужний експліцитний вияв суб'єктивного, позаяк у ній часто наявні вказівки мовця на себе (*такъ напо(л)нї слухачо(в) мои(х) д҃хом с҃тым* (Каз., 7зв.). Схоже, що для первинного автора було природним наголошувати на своїй причетності до тексту, тоді як для іншого казнодія це було неприйнятним, Наприклад, у висловленні *приходити прє(з) то(т) цѣли(и) ты(ж)дє(н) до ц҃ркви б҃жєйи зо мною по(с)полу то(т) пра(з)нїкъ пра(з)новати* (Каз., 10зв.) – частину *и зо мною по(с)полу* взято в дужки. Так іноді з проповіді видаляли цілі висловлення: *Хочу з ласками вашими на то(м) вєсєл(ю) духо(в)но(м) з вами мовити<:> тилько прошу абыстє наклонили оуха свои нєтє(с)кливє<:> до той мовы моєи на пожито(к) ва(ш) д҃шєвны(и) оучинєно(и)* (Каз., 7зв.).

Оскільки казнодія прагнув до інтерактивності, він часто апелював до прихожан. Як відомо, звертання виражає знання про адресата, взаємини між комунікантами та їхнє ставлення до ситуації спілкування. Вибір звертань пов'язаний із прагненням адресанта не стільки назвати свого співрозмовника, скільки встановити тон спілкування, що відповідає ситуації [4]. Проповідник звертався до слухачів лагідно, аби привернути їхню увагу до промови: *Подивє(н)# рєчь го(д)на#<,> слухачє мои за(ц)ныи* (Каз., 7зв.), *слухачє мои милыи* (Каз., 8). Проте його наступнику всі звертання здалися зайвими. Але хіба їхня відсутність зробила казання привабливішим?

Незначну кількість нотаток зроблено на полях, усі вони скорописні. Одна з них, що фіксує належність до храму й датування, стосується всього збірника: *Domiłec na Den 11 Maia собо(р) со вс҃ми в҃щами до собору належачиму 1701* (Каз., 8зв.). Деякі з нотаток слугують доповненням до основного тексту: *Тєбє прєчиста панєнко прошу о помощъ и благословє(н)ство* (Каз., 9зв.), *Сп҃ваймо ж и вєсєл҃мося в тєпєришни(и) д҃нь Воскрєсєнїя Х҃ва* (Каз., 8).

Зауважимо, що досліджувані проповіді містять відомості про аксіологічні уявлення й моральні норми суспільства XVII ст. Казнодія радить свідомо спокутувати гріхи й прагнути до благого: *нє та(к) яко нєщасливы(и) людє<.> котори скоро по вєлицинни<.> ѡп#(т) до пє(р)ши(х) и го(р)ши(х) зло(с)тє(и) и гр҃хов ворочаю(т)ся<.> до пьянства<,> до обжи(р)ства<,> до т҃лєсности<,> до гн҃ву<,> до роты(р)ковъ<,> до лихвы<,> до*

лаку(м)ства<,> до лупѣжства и иньши(х) грѣхов<.> в которы(х) яко свини до калюжи вороча(т)ся (Каз., 6зв.). Малозрозумілі слова виправлено на легші для сприйняття: *до роты(р)ковъ – до розпусты*; окрім того, підібрано інше, більш вдале, на думку вторинного автора, означення: *ѡны(и) нєоуважны(и)*, замість *нєщасливы(и)*.

Суттєвим є коригування переліку гріхів. Вторинний автор вважає його неповним і вводить слова *вшєтєчєнство* й *злодѣйство*. Назви гріхів записує у порядку, зумовленому, імовірно, ступенем тяжкості гріха. Отож перелік гріхів розширено до десяти, хоча деякі з назв можна логічно об'єднати: ненажерливість (п'янство, обжирство, лакумство), хтивість (тілесність, розпуста, вшетеченство), жадібність (лихва, лупіжство). Не згаданими залишились лінощі, гординя й заздрість. Мабуть, вказані в проповіді гріхи відображали частотність випадків саме такого переступу. Відсутність виправлень і надлишковість назв на позначення фактично того самого свідчать про те, що в цьому випадку когнітивна база мовців була спільною.

Висновки. Узагальнюючи сказане, зауважимо: втручання в текст структурно співвідносні з основною частиною казання, їх можна поділити на такі види: викреслення (переважно звертань до аудиторії та вказівок автора на себе), записи (міжрядкові, маргінальні), що розширюють текст, виправлення помилок/незрозумілих слів (*пєрєскажати* замість *пєрєзати*, *по и(с)повѣди* замість *по вєлицинни*), заміни, які не стосуються перекладу чи пояснення, тому не можуть бути ідентифіковані як глоси. Напевно, такі виправлення пов'язані з тим, що вторинний автор прагнув адаптувати текст до соціальної бази слухачів, тому й заміняв його фрагменти на більш прийнятні.

Насамкінець зазначимо, що досліджувані проповіді становлять поліфонічні тексти зі значним суб'єктивним складником. Оскільки остаточний варіант тексту містить комунікативні смисли, закладені щонайменше двома-трьома казнодіями, слід говорити, по-перше, про спільне авторство проповідей, по-друге, про відмінність у когнітивному просторі мовців, який зумовлював їхню комунікативну поведінку. Необхідність тексту відповідати традиційній епістемі, когнітивній базі казнодії і реципієнтів спричинили внесення вторинним автором змін до тексту проповіді. **Перспективи подальших наукових розвідок** стосуються лінгвотекстологічного дослідження збірника «Казання XVII СТ.», компаративного аналізу з іншими проповідями того самого періоду, діахронічного дослідження жанру проповіді.

Список використаної літератури

1. Барт Р. Смерть автора / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – С. 384–391.
2. Бацевич Ф. С. Дискурсивна прагматика: проблемне поле, дослідницька одиниця / Флорій Сергійович Бацевич // Studia Linguistica. Вип. 1. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. – С. 4–11.
3. Гуревич Л.С. Когнитивное пространство метакоммуникации / Л. С. Гуревич. – Иркутск : ИГЛУ, 2009. – 372 с.
4. Гущина Л. В. Фатическая функция обращения в диалогической речи (на материале современного английского языка) : автореферат диссертации на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Людмила Викторовна Гущина; Ростовский государственный педагогический університет. – Ростов-на-Дону, 2006. – 26 с.
5. Извѣстія церковно-археологического общества при Кіевской духовной академіи за 1886 годъ. – Кіевъ, 1887. – 43с.
6. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Т.1 / А. Лебедев. – Саратов, 1916.

7. Ніка О. І. Казання першої половини XVII ст. у лінгвістичному висвітленні / Ніка Оксана // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 21. – К., 2012. – С.249–254.

8. Суховій О. О. Людина як суспільна істота у фразеології проповідницького жанру (на матеріалі рукописних казань кінця XVII ст. Варлаама Ясинського) / Оксана Суховій // Україністика на порозі тисячоліття : Проблеми мови, літератури, культури : збірник статей. – Оломоуць, 2001.

9. Чуба Г. Текстологічне дослідження українських учительних євангелій другої половини XVI – початку XVII ст.: перемишльський тип / Г. Чуба // Вісник Львівського університету, Серія книгознавство. – 2007. – Вип. 2. – С. 5–38.

Список умовних скорочень назв джерел

Гал. – Галятовський І. Наука, албо способ зложеня казаня // Галятовский И. Ключь разумѣнія. – К. : Типография Печерской лавры, 1659. – Стародрук ЦНБВ Кир.32. – С. 241–249.

Етим. – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К. : Наук. думка,1982. Т. 1, Т. 5 / Укл.: Р. В. Болдирєв та ін. – 1982, 2006. – 632 с., 704 с.

Каз. – Збірник казань XVII ст. – Рукопис ЦНБВ Л. 246 (Муз. 608). – 42 с.

Одержано редакцією 20.11.13

Прийнято до публікації 24.12.13

Ю. Л. Олешко

Рукописный сборник казаний XVII века в комуникативно-когнитивном аспекте

В статье проанализированы коммуникативно-когнитивные смыслы, заложенные разными проповедниками, которые делали записи в рукописном сборнике казаний XVII в. Установлено соответствие исправлений и структуры проповеди. По расположению в тексте выделены надстрочные и маргинальные записи. По функциональным параметрам вмешательства в текст имеют такие виды: вычеркивания, среди которых обращения к аудитории и указания проповедника на себя, записи, расширяющие нарративную часть казания, исправления ошибок/непонятных слов и замены, не касающиеся перевода или объяснения отдельных фрагментов текста.

Ключевые слова: *староукраинская проповедь XVII в., вторичный автор, вмешательства в текст, коммуникативно-когнитивные смыслы, когнитивное пространство, коммуникативное поведение.*

J. L. Oleshko

Manuscript collection of sentences of the XVII century in communicative-cognitive aspect

The paper deals with the communicative and cognitive meanings pledged by different preachers who were making notes in the manuscript collection of sermons of the 17th cent. The correspondence of corrections and the sermon's structure is also analyzed. According to the location in the text, the notes are divided into the superscript and the marginal ones. According to the functional parameters, there are such types of the interventions: deletions, including the preacher's appeals to the audience and pointing on himself, notes which extend the narrative portion of sermon, error correction/incomprehensible words replacement, not connected with translation or explanation.

Key words: *Old Ukrainian sermon of the 17th cent., second author, intervention in the text, communicative and cognitive meanings, cognitive space, communicative behavior.*

УДК 070: 372.461(051)

О. М. Цапок

НОРМАТИВНЕ ТА НЕРЕГЛАМЕНТОВАНЕ ВЖИВАННЯ ТИРЕ В РЕГІОНАЛЬНІЙ ПРЕСІ (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «НОВА ДОБА»)

Статтю присвячено проблемі дотримання пунктуаційних норм використання тире в матеріалах регіональної преси на прикладі публікацій, розміщених у черкаській громадсько-політичній газеті «Нова Доба». У процесі аналізу закономірностей використання тире в регіональній пресі подано огляд наукових джерел із теми дослідження. Акцентовано на тому, що